

ДИНАМІКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці особливої актуальності набуває проблема дослідження відповідальності студентів. Звернення до проблеми відповідальності має важливе евристичне значення, яке полягає у можливості поглибленого вивчення розвитку особистості. Знання основних теоретичних підходів до вивчення відповідальності дозволяє глибше зрозуміти психологічні механізми розвитку особистості, в тому числі і професійного, що відкриває в перспективі нові шляхи оптимізації професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз запропонованої проблеми базується на работах вітчизняних дослідників: К.А. Абульханової - Славської, О.Є.Гуменюка, В.В. Іл'їна, К.Муздибаєва, В.П.Прядеїна, Е.І. Рудковського, М.В.Савчина, А.Г. Спіркина, також проблема відповідальності була предметом уваги зарубіжних авторів: А. Блазі, Л. Колберг, Ж. Піаже, К Роджерса, Ф. Хайдера, К. Хелкана, та інших дослідників.

Аналіз психологічних джерел, в яких так чи інакше висвітлюється проблема відповідальності, дозволяє говорити про багатогранність і багатоаспектність досліджень феномену відповідальності: від питань виховання і розгляду поведінки в окремих життєвих ситуаціях до спроб пояснення через розкриття окремих боків відповідальності [6]. Підходи до вивчення даного феномена близькі за своєю суттю і, в більшості випадків, оперують єдиною системою понять.

Мета роботи – емпірично дослідити особливості динаміки відповідальності студентів вищих навчальних закладів .

Виклад основного матеріалу дослідження. Екзистенціальний напрям у філософії і психології в основі вивчення відповідальності розглядає проблему сенсу, прагнення до цінностей, до свободи і відповідальності [1]. На відміну від філософських наук, психологія не може оперувати метафізичними категоріями через свою наочність, тому вона потребує на допомогу екзистенціальний аналіз, можливості екзистенціальної психології, феноменології. Людина як об'єкт вивчення з позицій психології, насамперед психології буття, знаходиться, на думку С. Л. Рубінштейна, усередині буття і переживає його у своєму феноменальному світі [4].

Прядеїн В.П. вказує та те, що у вітчизняній і зарубіжній психології намітилися два основні підходи в дослідженні відповідальності [3]:

1. Дослідження окремих аспектів відповідальності;
2. Системне дослідження відповідальності.

У дослідженні окремих сторін відповідальності виділяються, з точки зору того ж автора, наступні напрями:

- 1) співвідношення свободи і відповідальності;
- 2) соціальна і особистісна відповідальність;
- 3) відповідальність як етична категорія;
- 4) співвідношення внутрішнього і зовнішнього у відповідальності особистості;
- 5) відповідальність як дія;
- 6) відповідальність з позиції каузальної атрибуції;
- 7) виховання відповідальності.

З позиції системного підходу відповідальність досліджується з наступних боків:

- 1) аналіз взаємодії функціональних блоків;
- 2) системний аналіз якості відповідальності.

Предмет відповідальності- це сукупність зовнішніх і внутрішніх соціально-психологічних, духовних і матеріальних потребностей та інтенцій, які особистість реалізує в своїй цілісній життєдіяльності. Його зміст включає конкретні обов'язки, завдання, доручення, способи їх виконання, дотримання норм, певної позиції, уникнення певних дій,

наслідування морального ідеалу, виховання його у собі тощо. Характерною ознакою предмета відповідальності є його обсяг, що відображається в якісних та кількісних характеристиках доручень, завдань, обов'язків, які реалізує суб'єкт у своїй поведінці [5, с.106].

На рівні психологічного аналізу відповідальність - одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка поєднує в собі складові афективно-спонукальної, інтелектуальної та діяльнісно-поведінкової сфер людини як тілесно-духовної цілісності. На думку К. Муздибаєва, відповідальність - це «результат інтеграції всіх психічних функцій особистості: суб'єктивного сприймання навколишнього світу, оцінки власних особистісних ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі» [2].

Розуміння відповідальності лише як узятих особистістю на себе зобов'язань, як дисциплінованості, не розкриває всієї її глибинної психологічної суті. «Слово «відповідальність», - пише Е. Фромм, - втратило свій початковий зміст і використовується зазвичай як синонім обов'язку. Обов'язок - поняття із сфери несвободи, тоді як відповідальність - поняття зі сфери свободи». «Відповідальність - не нав'язаний ззовні обов'язок, а моя відповідь на звернене до мене прохання, яке я переживаю, як власну проблему. Не випадково відповідальність та відповідь мають однаковий корінь» [5, с.7]. Відповідальність у прямому значенні цього слова - цілком добровільний акт; це моя відповідь на потреби іншого, виражені або не виражені. Бути «відповідальним» - значить бути вільним і готовим відповісти [5].

Більшість визначень відповідальності, що зустрічаються у психолого-педагогічній літературі, відображають етико-філософський та соціально-психологічний зміст. Часто визначення мають надто узагальнений характер, причому аналіз суб'єктивної сторони (мотиви, особистісні можливості, переживання, самосвідомість, духовність тощо) лише передбачається або ж відноситься на другий план. Однак якраз відзначений аспект є головною психологічною характеристикою досліджуваної якості. Без його вивчення не можна дати відповіді на запитання про механізми розвитку й функціонування відповідальної поведінки особистості, про причини безвідповідальності.

Теоретичний аналіз дозволив виділити чотири основні сфери прояву відповідальності:

1) система «Я-інші»; 2) життєвиявлення та самоствердження Я (праця, пізнання, матеріальне життя); 3) відповідальність щодо інших людей і груп (діти, родичі, сім'я тощо); 4) відповідальність щодо функціонування, становлення та саморозвиток Я.

Л.А. Косолапова, Д. Муздибаєв, В.Ф. Сафін і ін. дослідники називають відповідальність інтегральною, системною якістю, яка може бути вивчене "тільки шляхом наукового аналізу тих систем, яким належить людина і закономірностям яких підкоряється її поведінка (і її життя в цілому)" [2, с. 98].

Основу емпіричного дослідження склала методика «Опитувальник «Відповідальність» (В.П.Прядєїн, А.І.Крупнов) [3].

Вибірку склали студенти молодших (перших) та старших (четвертих та п'ятих) курсів. У дослідженні особливостей відповідальності студентів взяли участь 311 осіб – юнаків і дівчат у віці від 16 до 23 років, студентів Запорізького національного технічного університету (257 осіб) та Запорізького національного університету (54 особи). Серед опитаних було 90 студентів, які навчаються за технічними спеціальностями, пов'язаними з машинобудуванням, 101 – студентів гуманітарних спеціальностей, та 120 студентів-психологів, з яких 54 студенти ЗНУ, а 66 осіб – студенти ЗНТУ. Студенти психологи, досліджувались як представники і гуманітарної і природної науки.

За курсом навчання досліджувані розподілились таким чином: 165 осіб – студенти 1-го курсу, 125 осіб – студенти 4-го курсу й 21 особа – студенти 5-го курсу. Для завдань дослідження студенти 4-го та 5-го курсів, як студенти випускних курсів, були об'єднані в одну групу (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл вибірки дослідження в залежності від курсу

Курс навчання	Досліджувані (N=311)	
	Частота	Відсоток
1 курс	165	53,1
4-5 курси	146	46,9

Виокремлені вікові групи з великою ймовірністю ($p \leq 0,001$) співпадають із курсом, на якому навчаються досліджувані студенти: на 1 курсі навчаються 94,5% 16-18-річні студенти, на 4-5 курсах виключно 19-23-річні. Аналізуючи дані, ми використовуємо категорії вік/курс навчання як взаємозамінні, синонімічні.

Використана нами методика розроблена для виявлення індивідуально-психологічних особливостей відповідальності. Автором доведена її зовнішня та конструктивна валідність [3].

Насамперед, в своєму дослідженні, ми вважаємо доцільним провести аналіз, враховуючи курс опитаних. В таблиці 2 наведені результати тих шкал, за якими виявлена певна динаміка:

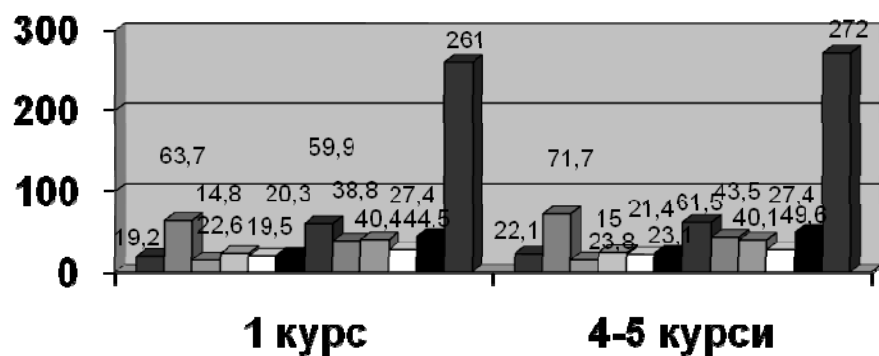
Таблиця 2

Структура відповідальності студентів в залежності від курсу та спеціальності

	Спеціальність							
	Психологія		Технічні		Гуманітарні		Всього	
	Курс		Курс		Курс		Курс	
	1 курс	4-5 курси	1 курс	4-5 курси	1 курс	4-5 курси	1 курс	4-5 курси
	Для середнього	Для середнього	Для середнього	Для середнього	Для середнього	Для середнього	Для середнього	Для середнього
1. Ергичність відповід.	18,5	17,9	22,5	21,3	19,2	22,1	19,7	20,5
2. Гармонічна складова відповід.	64,7	61,4	68,9	68,0	63,7	71,7	65,4	67,0
3. Егоцентричність відповід.	16,3	13,5	16,6	15,0	14,8	15,0	15,9	14,5
4. Усвідомленість у відповід.	24,4	20,8	23,3	22,6	22,6	23,8	23,6	22,4
5. Предметність у відповід.	20,6	17,9	21,5	20,2	19,5	21,4	20,5	19,9
6. Суб'єктність у відповід.	20,8	20,3	23,2	21,7	20,3	23,1	21,2	21,7
7. Мотиваційно-сміслова гармонійність відповід.	62,9	55,7	62,3	59,2	59,9	61,5	61,8	58,8

8. Активнісна гармонійність відповід.	39,2	35,9	43,9	41,6	38,8	43,5	40,2	40,3
9. Спрямувальна гармонійність відповід.	42,3	37,7	40,9	39,0	40,4	40,1	41,4	38,9
10. Спрямувальна агармонійність відповід.	32,4	27,0	31,3	29,2	27,4	27,4	30,5	27,9
11. Регулююча гармонійність відповід.	46,1	43,5	46,4	46,7	44,5	49,6	45,7	46,6
Сумарний показник відповід.	267,7	257,5	271,4	267,8	261,0	272,0	266,4	265,8

Для більшої наочності ми вважаємо доцільним в своєму досліджуванні використовувати діаграми з показниками по кожній окремій спеціальності. Отже результати студентів гуманітарних спеціальностей наведені на рисунку 1:

■ 1. Ергічність відповід.	■ 2. Гармонічна складова відповід.
■ 3. Егоцентричність відповід.	■ 4. Усвідомленість у відповід.
■ 5. Предметність у відповід.	■ 6. Суб'єктивність у відповід.
■ 7. Мотиваційно-смысловая гармонійність відповід.	■ 8. Активнісна гармонійність відповід.
■ 9. Спрямувальна гармонійність відповід.	■ 10. Спрямувальна агармонійність відповід.
■ 11. Регулююча гармонійність відповід.	■ Сумарний показник відповід.

Рисунок 1. Результати студентів гуманітарних спеціальностей

З наведеної таблиці та рисунку ми бачимо що і ергічна і стенична відповідальність у студентів гуманітарних спеціальностей зростає з роками (від 19,2 до 22,1), тобто вони становляться більш самостійними, ретельніше відносяться до виконання важких та відповідальних завдань та проявляють позитивні емоції при виконанні відповідальних

справ. Такі ж показники і по гармонічній складовій відповідальності – з роками в цих студентів вона зростає (від 63,7 до 71,7).

Цікавими в студентів цієї спеціальності є результати за параметром суб'єктності у відповідальності, показники якої також з роками зростають (від 20,3 до 23,1), що свідчить про більшу направленість особистості на власне благополуччя, самореалізацію та якості власної особистості. Тобто можна зробити висновок, що з роками навчання у вищому навчальному закладі студенти-гуманітарії становляться більш орієнтованими на себе.

Показники активнісної (38,8 на молодших курсах, 43,5 на старших) та регулюючої гармонійності відповідальності (44,5 на молодших курсах, 49,6 на старших) в цих студентів також зростає. І по сумарним показникам – тенденція зберігається (261 на перших курсах та 272 на старших), тобто можна зробити висновки, що студенти-гуманітарії становляться більш відповідальними к старшим курсам.

Цікаві показники продемонстрували студенти-психологи, їх результати наведені на рисунку 2:

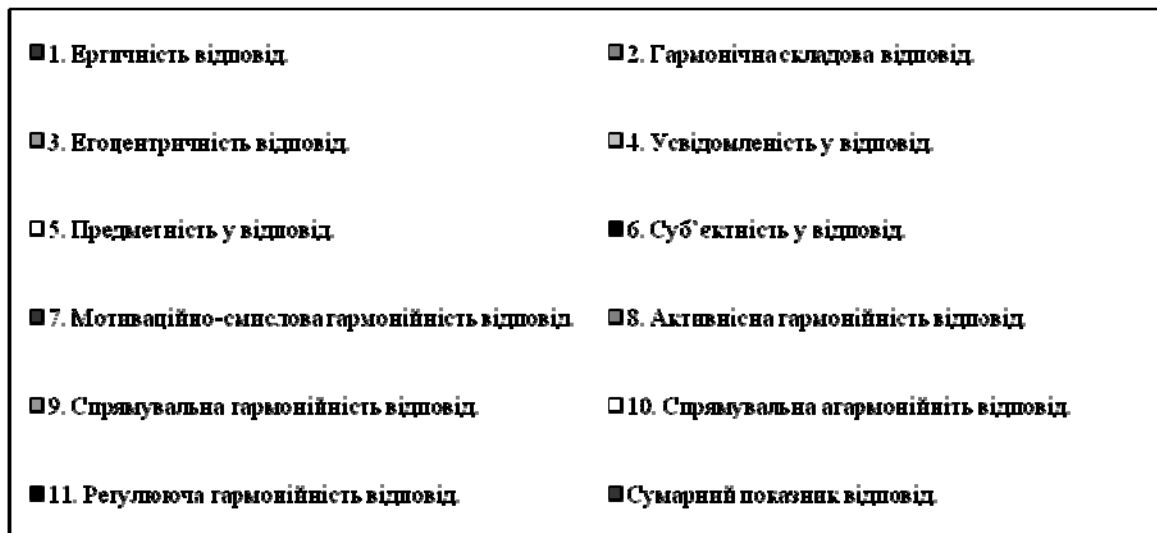
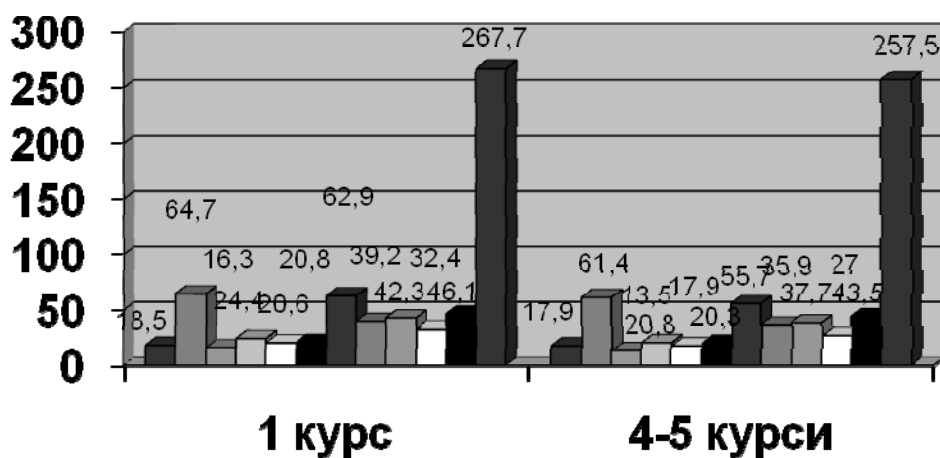
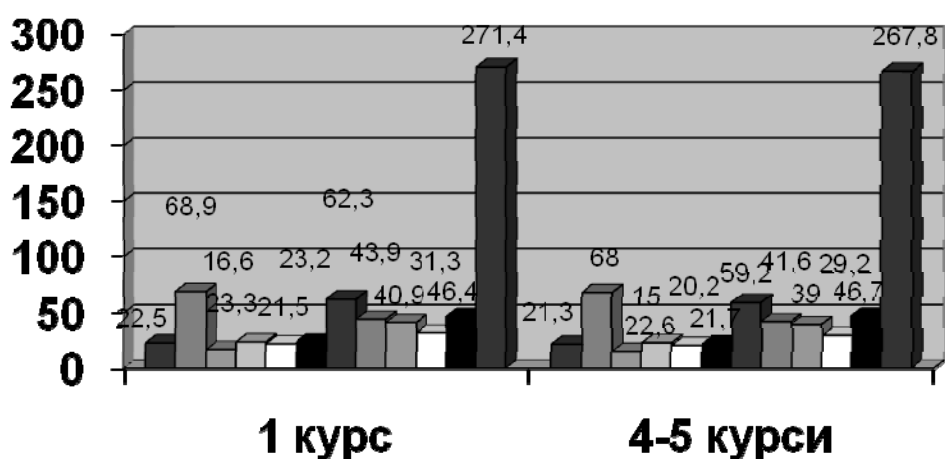

Рис. 2. Результати студентів-психологів

З цього рисунку та таблиці 2 ми бачимо, що в них навпаки, деякі прояви відповідальності зменшуються з роками. Це видно за наступними показниками: егоцентричність відповідальності (з 16,3 до 13,5), усвідомленість (з 24,4 до 20,8) та предметність у відповідальності (з 20,6 до 17,9), мотиваційно-смістова (з 62,9 до 55,7), спрямувальна (з 42,3 до 37,7) гармонійність а також спрямувальна агармонійність відповідальності (з 32,4 до 27), а також, внаслідок – сумарний показник відповідальності (в молодших курсів він 267,7, в старших – 257,7). Це свідчить про те, що студенти молодших курсів є більш відповідальними, ніж студенти старших курсів, що видається нам цікавим спостереженням.

Що ж до структури відповідальності студентів «технарів» - результати наведені на рисунку 3:

■ 1. Ергічність відповід.	■ 2. Гармонічна складова відповід.
■ 3. Егоцентричність відповід.	■ 4. Усвідомленість у відповід.
■ 5. Предметність у відповід.	■ 6. Суб'єктивність у відповід.
■ 7. Мотиваційно-смыстова гармонійність відповід.	■ 8. Активнісна гармонійність відповід.
■ 9. Спрямувальна гармонійність відповід.	■ 10. Спрямувальна агармонійність відповід.
■ 11. Регулююча гармонійність відповід.	■ Сумарний показник відповід.

Рисунок 3. Результати студентів технічних спеціальностей

Показники їхньої відповідальності суттєво не змінюються, як видно з таблиці 2 та рисунку 3, зокрема з сумарного показника відповідальності (молодші курси – 271,4, старші – 267,8).

Надалі вважаємо доцільним привести загальні результати дослідження по всім спеціальностям. В таблиці 3 подані результати за тими показниками, за якими виявлена певна тенденція:

Таблиця 3

Відповідальність студентів в залежності від спеціальності

	Спеціальність			
	Психологія	Технічні	Гуманітарні	Всього
	Для середнього	Для середнього	Для середнього	Для середнього
1. Ергічність відповід.	18,3	21,8	20,6	20,1
2. Аергічність відповід.	16,7	14,3	13,8	15,1
3. Астенічність відповід.	20,3	19,4	17,6	19,2
4. Агармонічна складова відповід.	51,7	47,8	44,0	48,1

5. Обізнаність у відповід.	15,0	14,5	12,5	14,1
6. Активнісна гармонійність відповід.	37,8	42,6	41,0	40,3
7. Регулююча агармонійність відповід.	35,0	33,4	30,2	33,0
Сумарний показник відповід.	263,6	269,4	266,2	266,1
Труднощі	20,8	19,9	19,2	20,0

Перш за все, ми бачимо відмінності за першим параметром «Ергічність відповідальності». Студенти-психологи продемонстрували її в меншому ступені вираженості (18,3), ніж студенти інших спеціальностей (21,8 – технічні спеціальності, 20,6 – гуманітарні). Тобто можна припустити, що в «технарів» та «гуманітаріїв» більш вираженою є поведінкова активність, вони більш самостійні.

Полярним параметром є аергічна відповідальність, студенти – психологи виявили її в значно більшому ступені (16,7), ніж студенти-гуманітарії (13,8), що підтверджує наше попереднє ствердження.

Окрім цього, подібними виявились результати за показниками астенічності відповідальності: студенти психологи показали їх вищими (20,3), ніж студенти гуманітарних спеціальностей (17,6), тобто більша їх кількість відчуває негативні емоції за необхідністю виконання відповідальної справи.

Подібна ситуація і з агармонічною складовою відповідальності – ця складова більше виражена саме в студентів-психологів (51,7), ніж у студентів гуманітарних спеціальностей (44).

Крім цього, показники «обізнаності» також в психологів вищі (15), ніж у гуманітаріїв (12,5), що означає більш поверхове розуміння відповідальності з боку студентів-психологів.

Показники активної гармонійності відповідальності більш високі у студентів технічних спеціальностей (42,6), ніж у студентів-психологів (37,8).

А от регулююча агармонійність відповідальності більше виражена в студентів-психологів (35), ніж у студентів – гуманітаріїв (30,2).

За сумарним показником відповідальності видно, що найвідповідальнішими є студенти технічних спеціальностей (269,4) на відміну від студентів-психологів (263,6) та студентів гуманітарних спеціальностей (266,2).

Щодо труднощів при проведенні діагностичної процедури за методикою, то цей показник в студентів-психологів вищий (20,8) ніж у студентів-технарів (19,2), хоча всі вони знаходяться на середньому рівні.

Висновки. В результаті емпіричного дослідження нам вдалось виявити психологічні особливості динаміки відповідальності студентів вищих навчальних закладів. Дослідження показало, що студенти гуманітарних спеціальностей з роками становляться самостійнішими, ретельніше відносяться до виконання важких та відповідальних завдань, при цьому вони становляться більш спрямованими на себе.

На відміну від них, студенти-психологи є більш відповідальними на молодших курсах. Студенти технічних спеціальностей за сумарним показником є найвідповідальнішими, але не виявлено практично ніякої динаміки відповідальності від молодших до старших курсів.

Отримані результати дають змогу краще зрозуміти та оптимізувати навчальний процес, а також особливості професійного становлення особистості.

Література

1. Знаков В.В. Понимание как проблема человеческого бытия / В.В.Знаков // Психологический журнал. Т.21. 2000. № 2.- С. 7-15

2. Муздыбаев К. Психология ответственности / К.Муздыбаев, Под.ред: В.Е.Семенова. Ленинград: Наука., 1983. – 240 с.
3. Прядеин В.П. Ответственность как системное качество личности / Прядеин В.П. - Урал. гос. пед. ун-т., Екатеринбург, 2001. – 209 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – СПб.:Питер, 2005. – 713 с.
5. Савчин М. Психологія відповідальної поведінки / Савчин М. : - Монографія. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
6. Сафіулліна Ю.В. Теоретичні підходи до вивчення відповідальності в психологічній науці / Ю.В. Сафіулліна// Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С Костюка НАПН України. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – Том XI. – с. 303 - 312

Статья посвящена эмпирическому исследованию ответственности студентов высших учебных заведений.

Автором проанализировано изучаемое понятие в психологической литературе, проведено исследование социально-психологических особенностей ответственности студентов. Представлены результаты эмпирического исследования ответственности студентов высших учебных заведений и их интерпретация.

The article deals with empirical research of the responsibility of university students.

The author has analyzed the concepts studied in the psychological literature, and studied social and psychological characteristics of students' responsibility. The results of empirical responsibility of university students research and its interpretation are presented herein.

Г. А.Ставицкий (м. Київ)

РОЗВИТОК ВІРОТЕРПИМОСТІ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ РЕЛІГІЙНОЇ ПРОСВІТИ

Постановка проблеми. Важливим напрямком освітянської діяльності є формування культури толерантності у молодого покоління багатонаціональних, поліконфесійних держав, до яких належить й Україна.

Толерантність, як соціокультурне явище, органічно входить в різні наукові парадигми (філософські, психологічні, культурологічні) і потребує системного аналізу. Вступивши в ХХІ ст. людство продовжує виявляти різні форми нетерпимості, тому толерантність як практична й теоретична проблема залишається темою філософської та психологічної рефлексії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему толерантності та віротерпимості досліджували такі вчені як О. А. Грива, У. Джеймс, І. М. Ільчева, С. К'еркегор, В. В. Налімов, В. В.Розанов, С. І. Самігін, І. В. Смирнов, Є. Т. Смирнова, В. Федоров, І. Тарнавський, Е. Фромм та ін. [1; 2; 3; 6; 8; 9; 11; 12; 13; 15; 16; 19; 21]. Феномен толерантності розглядався науковцями у таких аспектах: толерантність як ціннісна установка на прийняття іншого, толерантність як християнсько-моральна категорія та ін.

Проведені також ґрунтовні історіософські, філософські, релігієзнавчі та психолого-педагогічні дослідження, які мають істотне методологічно-теоретичне значення для розуміння впливу релігії на духовний розвиток людства і конкретної особистості, зокрема й у плані розвитку толерантності: А. Затовський, О. М. Кудояр, К. К. Недзельський, С. О. Ставицька, З. Фрейд, Е. Фромм, Є. А. Харьковщенко та ін.[5; 7; 10; 14; 17; 18; 20; 21].

Формування мети та постановка завдань дослідження. *Мета дослідження:* провести теоретичний аналіз розуміння проблеми віротерпимості й толерантності. *Завдання дослідження.* Узагальнити підходи вітчизняних і зарубіжних вчених до розуміння проблеми толерантності й віротерпимості; емпіричним шляхом визначити